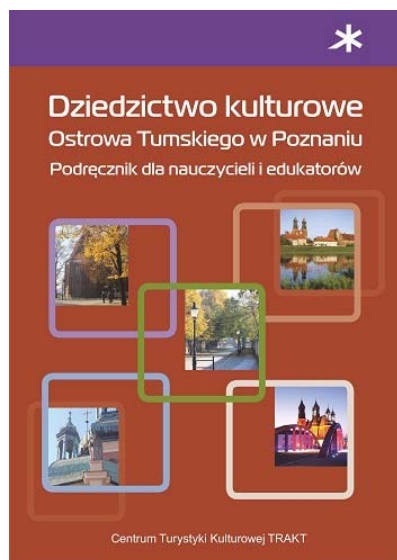

Recenzja:

Adam Pisarek

Instytut Nauk o Kulturze, Uniwersytet Śląski

Dziedzictwo kulturowe Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. Podręcznik dla nauczycieli i edukatorów

Dziedzictwo kulturowe Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. Podręcznik dla nauczycieli i edukatorów

Red. Danuta Konieczka-Śliwińska, Monika Herkt, Renata Pernak

Wydawca: Centrum Turystyki Kulturowej TRAKT

Stron: 380

Poznań 2012

ISBN 978-83-62415-08-3

Wydawnictwo DVD1

Recenzja podręcznika dla nauczycieli i edukatorów wymaga krytycznego omówienia nie tylko wchodzących w jego skład tekstów, infografik, ilustracji i tabel, ale przede wszystkim przyjrzenia się logice stojącej za konstrukcją całości. Dlatego tak ważna jest próba odpowiedzi na pytanie, czym dla redaktorek tomu są, tworzące ramy myślowe przedsięwzięcia, kategorie turystyki kulturowej, edukacji regionalnej i dziedzictwa kulturowego. Zestawienie, posiadających cechy deklaracji programowych, artykułów Danuty Konieczki-Śliwińskiej, Moniki Herkt i Renaty Pernak z analizą kształtu podręcznika, pozwoli odnaleźć zarówno jego mocne, jak i nieco słabsze strony.

Najpierw, dla zachowania klarowności opisu recenzowanego przedsięwzięcia, przyjrzyjmy się dostarczanej edukatorom i nauczycielom płycie DVD. Prosty, papierowy booklet zawiera wkładkę ze spisem treści i krótką, czytelną informacją wprowadzającą w charakter projektu, co wydaje się być dobrym rozwiązaniem w sytuacji, gdy zrezygnowano z wydania papierowego. Aplikacja uruchamiana automatycznie po włożeniu krążka do napędu nie odsyła nas bezpośrednio do podręcznika. Autorzy postanowili, stosując konwencję charakterystyczną dla wydawanych na dvd filmów, dołączyć kilka dodatków. Możemy więc zobaczyć klip promujący Ostrów Tumski oraz przyjrzeć się trójwymiarowym modelom zabytków. Dodatki w proponowanej na płycie postaci mogą bez wątpienia służyć nauczycielom i edukatorom jako wizualne atrakcje uzupełniające merytoryczną część lekcji i warsztatów.

Najważniejszy jest oczywiście sam podręcznik. Dostęp do niego z poziomu płyty wygląda na prosty i intuicyjny. Kliknięciem można otworzyć plik PDF z wszystkimi tekstami lub wybrać jeden z bloków tematycznych (ciekawe, czy wydawcy uda się w przyszłości dodać wersję na coraz bardziej popularne czytniki e-booków?). Przejdźmy jednak do warstwy merytorycznej. Książka składa się z pięciu części. Poza „Wstępem” są to: „Perspektywa naukowo-badawcza”, „Perspektywa edukacyjna”, „Perspektywa kulturalno-turystyczna” i „Materiały uzupełniające”. Razem tworzą one przemyślany i ciekawie dobrany zestaw tekstów i pomocy naukowych. Pomysł na przekazanie nauczycielom i edukatorom zarówno tabel, które w przejrzysty sposób pokazują, że można włączyć wiedzę o Ostrowie Tumskim w zakres programu edukacyjnego realizowanego według podstawy programowej,

jak i obszernych opracowań archeologów, historyków czy językoznawców, wydaje się trafiony.

Pod tym względem podręcznik stanowi pierwszy, niezwykle ważny krok w stronę realizacji modelu nakreślonego przez Renatę Pernak w artykule pt. *Instytucja kultury i szkoła. Zgodni Partnerzy*. Poza praktycznymi i odnoszącymi się do działalności Centrum Turystyki Kulturowej TRAKT uwagami nt. wagi seminariów dla nauczycieli oraz odpowiednio sprofilowanych pomocy dydaktycznych (takich jak na przykład film edukacyjny), autorka zwraca uwagę na rolę materiałów *on-line*. Powinny one zawierać wskazówki merytoryczne i wiedzę potrzebną do przeprowadzenia lekcji na temat proponowany przez instytucję kultury. Co więcej, mają przygotowywać prowadzącego zajęcia i jego uczniów do wizyty. W momencie, gdy zainteresowani wiedzą dokładnie czego się spodziewać, zagrożenie zawiedzionych oczekiwań i chaosu wynikającego z wyjścia ze szkolnych ławek, ma szansę zostać zminimalizowane.

Ta pragmatycznie słuszna, wydawałoby się że wręcz oczywista, koncepcja wynika z prostej a jednocześnie uderzającej analizy Pernak. Okazuje się bowiem, że zaledwie 25% instytucji kultury (dane dotyczą muzeów w Polsce) posiada ofertę edukacyjną skierowaną do ciała pedagogicznego. W tym miejscu pojawia się pytanie – w jaki sposób możliwa jest kompleksowa działalność instytucji na polu edukacji szkolnej, jeśli nauczyciel nie jest traktowany jako potencjalnie zaangażowany w tworzone przedsięwzięcie? Wydaje się, że na gruncie polskim to pytanie pada zbyt rzadko, a prezentowanemu przez Pernak modelowi, i co za tym idzie, również recenzowanemu podręcznikowi, faktycznie (redaktorki nie kryją się ze swoimi inspiracjami) bliżej do wydawnictw The Metropolitan Museum of Art, niż do znanych mi rodzimych realizacji.

Drugi, kluczowy punkt omawianego tekstu odnosi się do sposobu rozumienia dziedzictwa kulturowego, który stoi za powyższymi pomysłami. Pernak, posługując się zmodyfikowaną definicją kultury Jerzego Kmity, uznaje że zawiera się ona nie tylko w działaniach artystycznych i wytworach materialnych, ale przede wszystkim jest „zbiorem norm i dyrektyw, których znajomość pozwala nam funkcjonować w środowisku społeczno-kulturowym” [Konieczka-Śliwińska, Herkt, Pernak 2012, s. 325]. Chodziłoby więc jej o to, aby kształcić kompetencje interpretacyjne i związane z uczestnictwem w kulturze jednocześnie, gdyż granica pomiędzy nimi jest jedynie pozorną. Wydaje mi się, że według tej koncepcji transmisja dziedzictwa byłaby jednocześnie traktowana jako jego metamorfoza [Szacki 1971, s. 119], należy więc zwrócić uwagę na kompleksowe kształtowanie postawy i wiedzy odbiorcy – inaczej komunikat może zostać przerwany lub pozbawiony kontekstu, przez co stanie się niezrozumiały.

Ten wniosek wymaga uzupełnień – należy go skonfrontować z przyjętą w podręczniku definicją dziedzictwa kulturowego. Pisze o niej Monika Herkt powołując się na *Konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*. Dokument UNESCO dokonuje ważnego uściślenia, zaznaczając wyraźnie, że w zakres przywołanej kategorii wchodzi nie tylko obiekty przestrzenne (np. zabytki), ale również niematerialne aspekty kultury: tradycje, przekazy ustne, zwyczaje oraz wiedza o wszechświecie i przyrodzie. Pozwala on interpretować dziedzictwo jako kulturę w jej globalnym rozumieniu.

Przywołane autorki zwracają więc uwagę na dwa przenikające się zagadnienia, ujawniając istniejące pomiędzy nimi związki. Ustalają otwartą listę zjawisk wchodzących w zakres dziedzictwa kulturowego i czynią to ze świadomością ich różnorodność. Nie zapominają również o tym, że, jak pisze Anna Gomółka, badaczka związana z Zakładem Teorii i Historii Kultury Uniwersytetu Śląskiego, „[...] istota dziedzictwa zasadza się na dwóch elementach – pierwszym jest związek emocjonalny z pozostałością przeszłości, kolejnym – fakt, iż dziedzictwo stanowi podstawę tożsamości” [Gomółka 2007, s. 111].

Analiza podręcznika przez pryzmat przedstawionego zakresu pojęć pokazuje, że redaktorki tylko częściowo zrealizowały ambitną intencję. Widać to zwłaszcza przy

wyborze artykułów do bloku tematycznego zatytułowanego „Perspektywa naukowo-badawcza”. Znajdują się w nim niezwykle dociekliwe studia, a przekrój tematyki jest imponujący. Należałoby jednak uzupełnić go o dociekania związane z historią kultury, skupione na codzienności Ostrowa Tumskiego i jego mieszkańców, ich wyobrażeniach o świecie i człowieku, zmieniających się przecież tak samo jak chociażby architektura poznańskiej katedry. Opracowanie tego zagadnienia to zapewne skomplikowane zadanie, utrudnione z powodu ograniczonej dostępności źródeł. Niektórzy autorzy recenzowanej książki pokazali jednak, że możliwe są takie próby. Andrzej Jazdon w swoim artykule pt. *Muzyczny świat Ostrowa Tumskiego w Poznaniu* rekonstruuje bowiem nie tylko historię muzyki i sylwetki ważnych dla tej dziedziny kultury artystycznej osobowości, ale także przybliżył cykle liturgiczne wpływające na kształt nabożeństw, a przez to również na codzienną audiosferę Ostrowa. Stara się ukonkretnić przeżycia muzyczne odtwarzając kontekst kulturowy, w których mogło do nich dochodzić, a nie tylko przyporządkowując je do abstrakcyjnych kategorii stylów.

Zmarnowaną szansą na równie ciekawą analizę z zakresu historii kultury jest artykuł *Co warto wiedzieć o poznańskim mieczu św. Piotra* Aleksandry Pudelskiej. Wprawdzie autorka sprawnie i z zachowaniem odpowiedniej ostrożności stara się wyjaśnić pochodzenie tego przedmiotu przywołując dostępne źródła i szerokie spektrum badań, ale aż chciałoby się zapytać, czy dociekania dotyczące genezy są w tym przypadku najważniejsze? Problematyka relikwii jako tekstu kultury może być przecież równie wartościowym punktem wyjścia i prowadzić do snucia długich i ciekawych opowieści o relacji człowieka i sacrum, o kulcie świętych, o historycznych wyobrażeniach transcendencji i jej materialnych reprezentacjach, w końcu o roli szczątków i pozostałości po założycielach Kościoła w tworzeniu chrześcijańskiej wspólnoty i tożsamości.

Przedstawione tu sugestie możliwych do podjęcia problemów nie wynikają jednak z braku doskonałych opracowań znajdujących się w drugiej części podręcznika. Wybór tekstów jest bowiem duży i różnorodny. Redaktorki proponują zestaw niezwykle wnikliwych artykułów z zakresu wiedzy o kulturze materialnej, społecznej i duchowej. Warto wspomnieć, że są niezwykle precyzyjne szkice badające relacje pomiędzy człowiekiem a zamieszkiwanym i eksploatowanym przez niego terytorium. Problematyka kulturowych przekształceń środowiska naturalnego przedstawiona przez Andrzeja Maciasa, Lecha Kaczmarka i Sylwię Bródkę (*Rekonstrukcja zmian użytkowania ziemi na Ostrowie Tumskim z wykorzystaniem tradycyjnych i nowoczesnych metod kartograficznych*) stanowi solidne studium opowiadające o dziedzictwie z nieoczywistej perspektywy. Autorzy, śledząc dzieje ludzkiej ingerencji w krajobraz Ostrowa, pokazują konsekwencje przełomu industrialnego, budowy obiektów fortecznych a także postępującej urbanizacji okolic wyspy. Alfred Kaniecki, Tadeusz Strykiewicz i Piotr Sosiński (*Zmiany krajobrazu, zagospodarowania przestrzennego i funkcji Ostrowa Tumskiego*) dokonują natomiast kompleksowej analizy zagospodarowania przestrzennego tego obszaru, odkrywając najistotniejsze czynniki polityczne, gospodarcze, kulturowe i przyrodnicze, które na nie wpłynęły. Udaje im się przy tym niezwykle sztuka – w mikroskali przedstawiają „wielką historię”, pokazując jak badania regionalne mogą stać się podstawą rozmowy o procesach zachodzących na dużo szerszą skalę.

Na szczególną uwagę zasługuje praca Hanny Kócki-Krenz, zasłużonej dla Poznania archeolożki (*Ostrów Tumski w świetle badań archeologicznych*). Jej odkrycia dotyczące początków grodu to dokonania wielkiej rangi. Tekst, który w przystępny sposób podsumowuje i zbiera w jednym miejscu ustalenia dotyczące, wciąż kryjącej wiele tajemnic, epoki, będzie zapewne jednym z ważniejszych w podręczniku dla nauczycieli chcących kompetentnie przedstawić początki Ostrowa. Jest to również dobry punkt wyjścia do rozmowy o pracy i sposobach uzyskiwania wiedzy przez archeologów.

W drugiej części podręcznika znajdują się także artykuły prezentujące klasyczne ujęcia dotyczące historii politycznej, historii architektury i historii języka. Stanowią one bardzo dobry materiał pozwalający na odkrycie istotnych zależności, przygotowanie się do zajęć oraz uzupełnienie wiedzy ogólnej o konkretne przykłady wydarzeń czy też zabytków ważnych w skali regionalnej. Na marginesie muszę jednak zaznaczyć, że w podręczniku programowanym z uwrażliwieniem na globalne rozumienie kultury niekoniecznie powinny się znaleźć sformułowania mówiące, że kraj Mieszka I „staje się w ciągu paru lat częścią cywilizowanego świata” [Konieczka-Śliwińska, Herkt, Pernak 2012, s. 78]. Rozumiem nieudawaną interdyscyplinarność przedsięwzięcia i wynikające z niej trudności w ujednoczeniu stojących za tekstami definicji – przy takiej różnorodności gałęzi wiedzy jest to wręcz niemożliwe. Należałoby jednak zwrócić uwagę na zwroty takie, jak ten zacytowany wyżej, gdyż przywołują opozycję cywilizowany – barbarzyński, odsyłając jednocześnie do proponowanej przez Lewisa Henry’ego Morgana w XIX wieku wartościującej gradacji kultur [Morgan 2007]. Ta zaś wiąże się z selektywnym i oceniającym podejściem do niektórych istotnych aspektów dziedzictwa.

Drugi wątek wyznaczający ramy myślowe przedsięwzięcia inauguruje artykuł Danuty Konieczki-Śliwińskiej pt. *Dziedzictwo kulturowe Ostrowa Tumskiego w Poznaniu w szkolnej edukacji regionalnej*. Jest on niezwykle istotnym i wnoszącym wiele rozstrzygnięć głosem dotyczącym problemu związanego ze statusem edukacji regionalnej w kontekście reform szkolnictwa. Autorka rekonstruuje polskie tradycje „nauczania wiedzy o środowisku lokalnym” powołując się na istnienie takiej tendencji już w XVIII-wiecznej Polsce. Odniesienie do rodzimych wzorców jest świadomą decyzją, która pozwala na zdystansowane spojrzenie na regionalizm rozumiany jako strategia administracyjna Unii Europejskiej. Eugeniusz Jaworski i Ewa Kosowska w jednym ze swoich szkiców przestrzegali przed wieloznacznością terminu „region” właśnie w tym kontekście – może on bowiem nawiązywać do koncepcji idei wspólnoty kulturowej lub do jednostki będącej „pochodną od nowego podziału świata” [Jaworski, Kosowska 2007, s. 131]. Pierwsze odwołanie, mimo swojej utopijności (żyjemy przecież w czasach deterytorializacji i kreolizacji kultury), jest podstawą realizowanego w podręczniku programu. Drugie diagnozuje zapewne jeden z głównych czynników inicjujących powrót zainteresowania edukacją uwrażliwioną na lokalność, lecz trudno w nim znaleźć wynikające z polskiego kontekstu kulturowego recepty. Autorka nie myli tych porządków, dzięki czemu jej pozycja jest wartościową kontynuacją rodzimego myślenia o regionie.

Największym atutem artykułu Danuty Konieczki-Śliwińskiej jest jednak jej, oparta na szczegółowej analizie zmian podstawy programowej, koncepcja edukacji regionalnej we współczesnej szkole. Reforma przeprowadzona w 2009 r. spowodowała, że – jak sama pisze – „charakter ujęcia tematyki regionalnej w poszczególnych przedmiotach i etapach edukacyjnych pozwala niestety przypuszczać, że sformułowano jedynie ogólne zalecenie dla zespołów opracowujących szczegółowe zapisy, aby uwzględnili w swoich pracach także elementy edukacji regionalnej, co w konsekwencji spowodowało, że nie każdy zespół zapewne w równym stopniu »czuł odpowiedzialność za tę dziedzinę kształcenia«” [Konieczka-Śliwińska, Herkt, Pernak 2012, s. 209]. Po dokładnym opisie owych zaleceń – takie uporządkowanie problematyki przyda się zarówno nauczycielom jak i edukatorom związanym z różnymi instytucjami kultury – Konieczka-Śliwińska proponuje dwa modele rozszerzenia podstawy programowej o treści związane z Ostrowem Tumskim, jednocześnie wytyczając możliwe ścieżki dla osób zainteresowanych działaniami na rzecz swojego regionu. Wariant ograniczony zakłada nauczanie wiedzy o dziedzictwie w tych miejscach, w których wyznaczniki ministerstwa są jasne. Daje to możliwość włączenia informacji np. o Ostrowie w ramy zajęć jedynie na kilku przedmiotach szkolnych z różnych poziomów edukacji. Bez wątpienia utrudni to wykształcenie propagowanych postaw i świadomego odbiorcy.

Innym rozwiązaniem, którego podręcznik jest najlepszym przykładem, okazuje się być „świadome i celowe dostosowanie zapisów postawy programowej do realiów regionalnych” [Konieczka-Śliwińska, Herkt, Pernak 2012, s. 213]. To trudne zadanie, które wymaga współpracy pomiędzy nauczycielami oraz całościowego spojrzenia pozwalającego na świadomy wybór zagadnień i metod nie w obrębie jednego przedmiotu, lecz na poziomie traktowanych kompleksowo poziomów edukacji szkolnej. Konieczka-Śliwińska zadaje sobie pytanie, na ile nauczyciele, wychodząc z założenia, że możliwa jest twórcza interpretacja wytycznych ministerstwa, a połączenie wiedzy o regionie z wiedzą o świecie na polu różnych dyscyplin i przedmiotów, może dać niezwykle cenne rezultaty, podejmą trud takich działań.

Tym, co stanowi o sile podręcznika jest fakt, że na tym ważnym pytaniu się nie kończy. Część trzecia to bowiem przede wszystkim pokazany zestaw tabel pokazujących w jaki sposób podstawę programową można połączyć z zagadnieniami tematycznymi związanymi z dziedzictwem kulturowym Ostrowa Tumskiego oraz podsuwających pomysły na konkretne formy realizacji zajęć. Wkład, który włożono w ten poradnik budzi podziw – opracowane zostały cztery etapy edukacji, przedstawione propozycje tematów i metod są różnorodne, łączą się przy tym z konkretnymi punktami wytycznych ministerstwa. Stanowią idealny punkt wyjścia dla nauczycieli planujących lekcję, ale mogą służyć jednocześnie za poradnik dla instytucji kultury, które chcą realizować podobne programy a narzekają na brak zainteresowania ze strony pedagogów zobowiązanych do realizacji podstawy programowej. Przykładowe konspekty zajęć i wykaz materiałów edukacyjnych proponowanych przez Centrum Turystyki Kulturowej TRAKT utwierdzają jedynie w przekonaniu, że osoby odpowiedzialne za wydanie książki są zainteresowane długoterminowym, przemyślanym działaniem, a nie doraźnymi rozwiązaniami.

Ostatnia z kategorii, które wymieniłem na początku recenzji, mimo że dotąd nieprzywoływana, w równie wielkim stopniu wpływa na kształt recenzowanego tomu. Trzecim hasłem wywoławczym *Dziedzictwa kulturowego Ostrowa Tumskiego w Poznaniu* jest bowiem turystyka kulturowa. Armin Mikos von Rohrscheidt bada relacje pomiędzy poznańskim Ostrowem Tumskim i Szlakiem Piastowskim. Historyczna rekonstrukcja sposobów tematykacji Szlaku i prac nad jego turystycznym zagospodarowaniem skonfrontowana z współczesnością pozwala odkryć rangę, atuty ale też słabe punkty centralnej dla podręcznika przestrzeni. W kontekście ustaleń systematyzujących obszar aktywności człowieka, który bada Rohrscheidt, na pierwszy plan przebijają się jego ustalenia związane z możliwymi na Ostrowie typami turystyki. Proponuje skupienie się na dziedzictwie kulturowym, choć zauważa że potrzebna jest szeroko zakrojona strategia, której efektem będą oferty grupowego zwiedzania, działania promocyjne i wpisywanie poszczególnych obiektów w lokalne pakiety tematyczne. Sugeruje również poszukiwanie narracji, które mogłyby stać się punktem wyjścia dla eventów tematycznych i miejskich tras turystycznych związanych z wybranymi postaciami, opowieściami czy też wydarzeniami. Za ważne ogniwa mogące wpłynąć na sukces obszaru autor *30 sposobów na Poznań* uznaje również turystykę religijną, edukacyjną, literacką, miejską oraz archeologiczną i militarną.

Tym, co charakteryzuje postulaty Rohrscheidta jest jego pragmatyczne podejście – poszukuje konkretnych rozwiązań mogących wpłynąć na atrakcyjność Ostrowa, uświadamia czytelnikowi potencjał tej przestrzeni oraz sugeruje, w jaki sposób go wykorzystać. Proponując schemat trasy „Piastowski Poznań” i dając wskazówki, jak ją uatrakcyjnić (serie mikroeventów, gra miejska, fabularyzowane zwiedzanie), tworzy tekst mogący pomóc zarówno instytucjom kultury zajmującym się turystyką kulturową, jak i nauczycielom, którzy chcą przekazać uczniom wiedzę na temat realizowania działań promocyjnych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe danego miejsca.

Poruszana problematyka wydaje się być istotną częścią struktury podręcznika również z tego względu, że jest logicznym rozwinięciem myśli Renaty Pernak i Danuty Konieczki-Śliwińskiej dotyczącej postulowanej synergii pomiędzy formami edukacyjnymi na terenie

szkoły i poza nią. Te drugie, realizowane w ścisłej współpracy z instytucjami kultury, wydają się wręcz niezbędnym elementem przygotowującym do uczestnictwa w kulturze regionalnej. Ważne są więc nie tylko metody i tematyka, ale również to wszystko, co mieści się pod szyldem „szkolnej turystyki dziedzictwa kulturowego”. Uczeń wybierający się na wycieczkę powinien być pewien, że w terenie rozwinię swoją wiedzę, umiejętności i zainteresowania. Poza dobrze przygotowanym programem niezwykle ważne jest pod tym względem zaplecze – od dobrze skonstruowanych tabliczek dla zwiedzających, przez otwarty dostęp do zabytków, po zsynchronizowane działania instytucji związanych z daną przestrzenią. Monika Herkt w przypadku poznańskiej wyspy, widzi w tym rolę budowanego właśnie Centrum Historii Ostrowa Tumskiego. Ciekawe perspektywy dają również plany stworzenia „parku tematycznego” mającego składać się z zabytków, tematycznych ścieżek zwiedzania oraz ciekawych rozwiązań organizacyjnych i technicznych. Biorąc pod uwagę jakość podręcznika i kompleksowość stojącego za nim zamysłu, z niecierpliwością można oczekiwać dalszych działań, istotnych dla wszystkich instytucji zainteresowanych edukacją regionalną.

Na koniec warto jasno zaznaczyć, że recenzowany podręcznik jest wydarzeniem nie tylko na skalę lokalną, na co wskazywałby zakres tematyczny. *Dziedzictwo kulturowe Ostrowa Tumskiego* powinno bez wątpienia stać się wzorcową „dobrą praktyką” z zakresu edukacji regionalnej, promowaną także poza poznańskim środowiskiem. Rozwiązania zaproponowane przez redaktorki i poszczególnych autorów wydają się warte dogłębnej analizy – pokazują w jaki sposób w polskich warunkach można stworzyć pozycję z jednej strony uwrażliwioną na kontekst kulturowy i rodzime tradycje, a z drugiej mądrze i z rozmysłem czerpiącą z zachodnich wzorów.

Bibliografia:

- Gomółka A., 2007, *Historia kultury polskiej jako historia dziedzictwa*, [w:] Gomółka A., Dutka E., *Wiedza o kulturze w szkole*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Jaworski E., Kosowska E., 2007, *Wiedza o regionie w perspektywie antropologii kulturowej*, [w:] Gomółka A., Dutka E., *Wiedza o kulturze w szkole*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Konieczka-Śliwińska D., Herkt M., Pernak R. (red.), 2012, *Dziedzictwo kulturowe Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. Podręcznik dla nauczycieli i edukatorów*, Centrum Turystyki Kulturowej TRAKT, Poznań.
- Morgan L.H., 2009, *Spoleczeństwo pierwotne*, tłum. A. Bąkowska, [w:] Nowicka E., Głowacka-Grajper (red.), *Świat człowieka – świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii*, PWN, Warszawa.